

ویژگی های منجی و دوران ظهور از منظر زائران جمکران

سکینه خاتون تشت زرین^۱

چکیده

خصوصیات دوران ظهور در منابع مختلف ادیان ابراهیمی و گاه سایر فرق و ادیان جهان به انحاء مختلفی بیان شده است. برخی از این ویژگی ها، مشترک و برخی دارای تفاوت های زیادی است. اما این باور در ادیان مختلف در مواجهه کنش گران با این تعالیم دست خوش تغییرات شده است. ما در این مقاله سعی می کنیم یافته های حاصل از پژوهشی با عنوان «جهان زندگی در جمکران: روایت زندگی منتظرانه» را در این باره ارائه نماییم. در این پژوهش با انجام مصاحبه روایی به جهان زندگی و تجربیات اکثر مصاحبه شوندهگان مسجد جمکران نزدیک شدیم و مراحل شکل گیری این باور را در زندگی زیسته آنان پی گرفتیم. موضوع ویژگی های منجی و دوران ظهور از منظر این افراد به عنوان یک موضوع، ذیل هدف اصلی پژوهش مورد ارزیابی قرار گرفت. بر اساس اطلاعاتی که از متن مصاحبه ها به دست آمد و تعاملی که پژوهش گر با زائران در حین مصاحبه ها داشته است، به نظر می رسد قرائت عامه جامعه از ویژگی امام زمان علیه السلام و دوران ظهور با آن چه در کتب مختلف دینی - اعتقادی و یا در رسانه های رسمی مطرح می شود، تفاوت دارد؛ یعنی تصور آنان از امام زمان علیه السلام، از گفتار شیعی جا افتاده درباره امام زمان علیه السلام فاصله می گیرد. این مفاهیم و مضامین دینی با دیگر درگیری های زندگی روزمره اشخاص پیوند می خورد و شخصی سازی می شود.

واژگان کلیدی

دوران ظهور، منجی، مصاحبه روایی، زائران جمکران.

۱. کارشناسی ارشد جامعه شناسی دانشگاه آزاد واحد تهران (tashtzarrin@yahoo.com).

انسان‌ها همواره به امید تحقق و دستیابی به جامعه‌ای عاری از تبعیض، بی‌عدالتی، جنگ و خون‌ریزی بوده‌اند و همین امید، اصلی‌ترین نیروی محرکه آن‌ها به شمار می‌آمده است. آن‌ها به گونه‌های مختلف تلاش نموده‌اند تا راه‌هایی برای دستیابی به این جامعه متعالی پیدا کنند و بیشتر، دنیای کمال یافته دست نیافتنی را به صورت آرمان شهری ترسیم نموده‌اند که با هدایت و رهبری فردی به آن خواهند رسید. در این میان تفکر دینی نیز به تقویت روحیه امید و انتظار کمک کرده است. هر یک از ادیان آن را به شکل خاصی تصویر نموده‌اند. این اندیشه در ادیان و مذاهب مختلف با عناوین متفاوتی مانند مسیح‌گرایی، آینده‌گرایی، هزاره‌گرایی^۱ و موعودگرایی یا موعودباوری مترادف شده است. اندیشه نجات و منجی موعود در هر یک از ادیان در چارچوب دینی و فرهنگی همان دین معنی می‌یابد و ویژگی‌های آن را می‌گیرد. هم‌چنین خاستگاه و آرمان این اعتقاد در هر یک از ادیان، مختص به آن دین بوده و اگرچه دارای مشابهت‌ها و مشترکاتی هستند اما با هم تفاوت‌های عمده‌ای نیز دارند.

گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان مختلف، نشان داده است که اندیشه نجات یا منجی موعود، اندیشه‌ای جهانی است؛ میزان موعودباوری ادیان از لحاظ کمی و کیفی با هم متفاوت است و مطالعات نشان داده است که این اعتقاد در دین مسیحیت و اسلام به ویژه در مذهب شیعه امامیه، باورمندان بیشتری دارد.

مهدویت از آموزه‌های فراگیری است که کم و بیش، همه فرق و مذاهب اسلامی به آن معتقدند. این آموزه در تفکر شیعی از جایگاه ممتازی برخوردار است. مذهب شیعه با بهره‌گیری از تفکر انتظار و معرفی منجی مصلح عدالت‌گستر، آینده‌ای را ترسیم می‌کند که در آن به ارزش‌های اخلاقی، معنویت، کرامت، عدالت و فضیلت‌های انسانی از یک سو و ایجاد زندگی مرفه مادی در این دنیا از سوی دیگر بها می‌دهد.

در اسلام از موعود نجات بخش با عنوان «مهدی» یاد می‌شود و در این خصوص تفاوتی میان فرقه‌های شیعی یا سنی وجود ندارد.... مهدی، اصطلاحاً لقب فردی از اهل بیت

۱. هزاره دوگونه معنی می‌دهد، گاه به صورت لغوی دریافت می‌شود یعنی هزار سال و گاه، به ورت مجازی یعنی یک دوره‌ی زمانی بسیار طولانی که می‌بایست بگذرد تا منجی ظهور کند.

پیامبر ﷺ است که رسول اکرم ﷺ بشارت ظهورش را داده است. او، جهان را پس از آکنده شدن از ستم، از عدالت سرشار خواهد ساخت. مهدی به هدایت الهی مهتدی و به نصرت او منصور است (نصیری، ۱۳۸۸: ۴۰۹). این اعتقاد در تفکر شیعی به ورت بسیار مشهودی وجود دارد و تأثیرات زیادی در زندگی معتقدانش به جا می‌گذارد. این تأثیرات را می‌توان در تمام جنبه‌های زندگی معتقدان، از برگزاری مراسم ازدواج در ایام منتسب به منجی موعود (امام زمان ﷺ) مثل نیمه شعبان گرفته تا برپایی مراسم مختلف اجتماعی، سیاسی و عبادی در ایام یا اماکنی که به شکلی مرتبط با تولد یا حضور منجی موعود بوده است؛ مشاهده نمود. یعنی زندگی روزمره معتقدان، با این تفکر عجیب شده و بسیاری از لحظات آنان، براساس این باور شکل گرفته و زیسته می‌شود. مکان‌ها و زمان‌ها در این تفکر معنی گرفته و خصلت تعریف شده‌ای پیدا می‌کنند. یکی از اماکنی که در ایران با این اعتقاد مرتبط شده و تقدس پیدا کرده مسجد جمکران است. این مسجد به اعتقاد برخی از شیعیان به فرمان مستقیم امام زمان ﷺ ساخته شده و به این لحاظ، محلی برای حضور و گردهم‌آیی معتقدان به آن، در زمان‌های مختلف از جمله سه‌شنبه شب‌ها که به قولی شبی است که دستور ساخت مسجد صادر شده یا روزهای جمعه به صورت هفتگی و ایام اعیاد شعبانیه، شده است. ما در این نوشتار ویژگی‌های منجی و دوران ظهور را به عنوان یک هدف فرعی از منظر زائران جمکران مورد بررسی قرار دادیم. در ادامه قبل از شرح نتایج حاصل از پژوهش در این زمینه به پیشینه تحقیق می‌پردازیم.

ادبیات تحقیق؛ آثار و مطالعات

با توجه به گستردگی نفوذ مفاهیمی مانند موعودباوری، منجی‌گرایی، هزاره‌گرایی، مهدویت و مباحث مرتبط با آن، از قبیل آخرالزمان و...؛ آثار تولید شده در این حوزه چه به لحاظ تعداد و چه به لحاظ تنوع، بسیار زیاد است. این تگثر هم ناشی از نحوه روی‌کرد تولیدکنندگان آثار به موضوع و هم تنوع در زبان ارائه آن است. عمده‌ترین دلیل این گستردگی و نفوذ، نزدیکی مفاهیم این بحث با مفاهیم دینی و اعتقادی است، که این مفاهیم را به یک مفهوم عام بدل کرده است. نمود این تفکر در اقشار و افراد مختلف به صورت‌های گوناگونی مانند آثار هنری، فرهنگی، فکری، سیاسی، اجتماعی بروز نموده است. با توجه به تنوع و تگثر آثار موجود، در این مقاله، با عنایت به موضوع آن تنها بخشی از آثار مرتبط با اثبات، و دلایل وجود منجی

(حجت) یا امام زمان علیه السلام در تفکر شیعی، ویژگی‌های منجی، شرایط ظهور، ویژگی‌های دوره ظهور مطرح می‌شوند.

کتاب‌های فراوانی درباره معرفی امام زمان علیه السلام و ویژگی‌ها و اثبات وجود ایشان، وجود دارد که کتاب *ارشاد* شیخ مفید نمونه‌ای از آن‌ها است. این کتاب توسط واحد ترجمه و انتشارات سرور و با همکاری سیدحسن موسوی مجاب ترجمه شده است. در پیش‌گفتار این کتاب آورده شده است:

اکنون به یاری خدا و مدد او خواهیم نگاشت آن چه تو - که خدا یاور تو باد - درخواست نمودی که بنویسم از نام‌های ائمه هدی علیهم السلام، تاریخ زندگانی، زمان و مکان شهادتشان، و نام‌های فرزندان و برخی از اخباری که در شناخت بیش‌تر آنان سودمند است؛ تا این که با آنان بیشتر و بهتر آشنا شده و تفاوت میان ادعا و اعتقاد به آنان برای تو آشکار گردد که با بینش و بصیرت، خود میان شبهات و بینات جدایی افکنده و هم‌چون مومنان و منصفان بر آن چه که حقیقت است تکیه زنی، و من همان‌طور که درخواست کردی به اختصار اجابت خواهیم کرد آن چه را خواستی، و به خدا پناه می‌برم و از او به سوی راه هدایت یاری می‌جویم. (شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۱۹)

در این کتاب شیخ مفید تاریخ ولادت، دلایل امامت، عمر و مدت امامت و زمان و علت وفات و جای قبر و تعداد فرزندان ائمه هدی علیهم السلام و گزیده‌ای از اخبار و روایات مرتبط با هر امام را آورده است. او موضوع جانشینی امام زمان علیه السلام را به‌عنوان یک موضوع با اهمیت مورد بررسی قرار داده و بر اساس مباحثی که مطرح نموده است، امام مهدی علیه السلام فرزند امام حسن عسکری علیه السلام را به‌عنوان آخرین امام شیعی معرفی کرده است.

کتاب بعدی که در این جا به آن اشاره می‌کنیم درباره موعود اهل سنت با عنوان «*مهدی پژوهی در آثار اهل سنت*» نوشته علی دژاکام است که در سال ۱۳۹۰ توسط انتشارات موعود عصر علیه السلام منتشر شده است. نویسنده در این کتاب که در شش فصل با عناوین: معرفی کتاب‌های مستقل، کتاب‌های مشتمل، چکیده‌نگاری، حضرت مهدی علیه السلام در ادبیات اهل سنت، گزیده سخنان بزرگان اهل سنت و فهرست وارده تنظیم شده است، با روی‌کردی کتاب‌شناسانه می‌کوشد باور به مهدویت در میان عالمان بزرگ اهل سنت را به تصویر بکشد و در منظر ناظران قرار دهد (دژاکام، ۱۳۹۰: ۱۸).

یکی دیگر از کتاب‌هایی که درباره امامت امام مهدی علیه السلام نگاشته شده است، کتاب «*موعود آسمانی: پژوهشی در امامت حضرت امام مهدی از دیدگاه مسلمانان*» است که مرکز تحقیق اسلامی در

ذیل سلسله پژوهش‌های اعتقادی منتشر کرده است و ترجمه اثری از آیت الله سید علی حسینی میلانی است. در پیش گفتار، نویسنده اشاره می‌کند برای گفت‌وگو با پیروان دیگر مذاهب و دعوت آن‌ها به پذیرش این اعتقاد شیعیان دوازده امامی که امام مهدی علیه السلام به دنیا آمده و زنده است و در پس پرده غیبت به حیات مبارک خود ادامه می‌دهد، ناگزیر باید از دلیل‌های قابل قبول و روش‌های استوار استفاده نمود. او در صفحات بعدی پیش گفتار به بخشی از شبهاتی که از سوی مخالفان این اعتقاد شیعی مطرح شده خصوصاً شبهات ابن تیمیة اشاره می‌کند و می‌نویسد:

کتاب پیش رو، با بیان عقیده شیعه درباره حضرت امام مهدی علیه السلام به نقد و بررسی شبهه‌های طرح شده در این زمینه می‌پردازد و این پژوهش را در سه بخش سامان می‌دهد: بخش یکم، مهدویت و امام مهدی علیه السلام از دیدگاه مسلمانان. بخش دوم، روایت‌های معارض، بخش سوم، مسئله مهدویت و پرسش‌ها و شبهه‌ها (میلانی، ۱۳۹۰: ۲۵).

او در بخش اول به دنبال اثبات وجود امام زمان علیه السلام و لزوم وجود ایشان با استناد به روایات و احادیث مورد قبول اهل سنت و شیعیان است. در بخش دوم به پاسخ‌گویی روایاتی برمی‌آید که به عنوان روایات معارض نام برده است. منظور وی از روایات معارض روایاتی هستند که با روایات متواتری که از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل شد، مخالف است. بعضی با طرح این روایات و ادعای معارضه، می‌خواهند حجیت روایات متواتر گذشته را زیر سؤال ببرند (همان: ۷۹). او در این بخش از کتاب، با نقد این روایات سعی می‌کند شک و تردیدی پیرامون مسئله مهدویت باقی نگذارد. هم‌چنین در بخش سوم به پاسخ به شبهات و پرسش‌هایی می‌پردازد که از طرف عده‌ای درباره مسئله مهدویت مطرح شده است.

اثر بعدی کتاب «تاریخ پس از ظهور» اثر سید محمد صدر است که درباره دوره ظهور نگارش شده‌اند. حسن سجادی پور مترجم کتاب در مورد آن می‌نویسد:

این کتاب سومین مجلد از مجموعه چهار جلدی موسوعه الامام المهدی می‌باشد... از ویژگی‌های این مجموعه می‌توان به دسته‌بندی منظم روایات معتبر و مورد اتفاق و متواتر بین شیعه و سنی، بحث و بررسی درباره آن‌ها و افزودن تاویلات و تصحیحات جدید اشاره کرد. (صدر ۱۳۸۹، ۱۲)

صدر در بیان اهمیت موضوع بحثش چنین می‌نگارد:

اهمیت موضوع (تاریخ آینده جهان)، وام‌دار اهمیت بحث درباره امام مهدی علیه السلام می‌باشد.

زیرا این تاریخ یکی از شاخه‌های مباحث مهدویت است.... رواست که برای شناخت رفتارها و اقدامات این مصلح بزرگ در «روز موعود» و نیز روش‌ها و سیاست‌هایش در تدبیر و رهبری جهانی مشتاقانه قدم برداریم.... از زاویه‌ای دیگر، اهمیت بحث در آن‌جا آشکار می‌شود که تلاش کنیم هر آن‌چه در مورد حوادث و رویدادهای روز ظهور و پس از آن گفته شده یا می‌شود از افسانه‌ها و خرافات پاک‌سازی شود. (صدر ۱۳۸۹، ۱۵-۱۶)

این کتاب در سه بخش با عناوین نشانه‌ها و مقدمات ظهور، حوادث مربوط به ظهور و برپایی دولت جهانی تا وفات امام مهدی علیه السلام و جهان پس از امام مهدی علیه السلام تدوین شده است. نویسنده در این کتاب سعی دارد با استدلال تاریخی بحثش را ارائه دهد؛ هر چند معتقد است که به لحاظ کلامی نیز اندیشه اسلامی برای این موضوع پاسخ دارد. در نتیجه باید هر فردی محک و معیاری عقیدتی و ملاک و میزانی تاریخی داشته باشد تا بتواند به وسیله آن حق را از باطل تشخیص دهد. اسلام هر دو معیار عقیدتی و تاریخی را در اختیار ما قرار داده است اما آن‌چه که محل بحث ماست، همان معیار و میزان تاریخی است (صدر ۱۳۸۹، ۱۷). به روش مذکور، نویسنده با بررسی روایات موجود نمایی از اتفاقات و وقایع دوران ظهور و دولت جهانی امام مهدی علیه السلام را ترسیم نموده است.

در ادامه به ذکر یکی از پایان‌نامه‌های انجام شده در این زمینه می‌پردازیم. پایان‌نامه‌ای با عنوان «فرجام تاریخ از منظر مهدویت»، این پژوهش توسط وحید صفایی دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده علوم سیاسی دانشگاه آزاد تهران مرکز در سال ۱۳۸۵، به راهنمایی دکتر سیدمصطفی ابطحی انجام شده است. او در ابتدا به بررسی ادبیات تحقیق در زمینه فرجام‌شناسی از دیدگاه صاحب‌نظران و ادیان مختلف پرداخته و سپس در خصوص جامعه موعود در دیدگاه شیعی، مباحثی را مطرح کرده است. در جامعه موعود پس از ظهور امام زمان علیه السلام اقداماتی برای حکومت جهانی ایشان انجام می‌شود. محقق این اثر معتقد است که انسان در عصر ظهور به کمال ذاتی خود می‌رسد که همان کمال خلقی به علاوه کمال عقلی و کمال اجتماعی است. ویژگی‌های مختلف این جامعه از ساختار و سازمان حکومت مهدوی تا ویژگی‌ها و سیمای دولت مهدوی بازنمایی می‌شود و به تعبیر نویسنده، دولت مهدوی تحلیل سیستمی شده است. او در فصل نتیجه‌گیری اشاره می‌کند:

در تحلیل سیستمی دولت مهدوی و بررسی و کارایی و کارآمدی آن، توجه به پیامدها و داده‌های آن (اثر و نتایج) در ابعاد گوناگون ضروری به نظر می‌رسد. گفتنی است مهم‌ترین و بارزترین پی‌آمدها و برون‌دادهای نظام مهدوی در چند انگاره جلوه‌گر است:

۱. عدالت و امنیت (قسط، عدل و تعادل). ۲. عقلانیت و معنویت (کمال اخلاقی و خردورزی). ۳. توسعه (رفاه، عمران و آبادی). (صفایی ۱۳۸۵: ۱۹۴)

علاوه بر موارد فوق که بخش اندکی از آثار موجودند، دعاها و زیارت‌نامه‌هایی مانند دعای ندبه و یا زیارت آل یاسین، دعای عهد و... در منابع شیعی درباره امام زمان علیه السلام هستند که به انحاء مختلفی به بیان خصوصیات امام زمان علیه السلام پرداخته‌اند، و مفسرین و شارحان به شرح و تفسیر آن‌ها همت گماشته‌اند. «دعای ندبه مشتمل بر عقاید شیعه و تأسف بر غیبت امام مهدی علیه السلام است که از امام ششم شیعیان نقل شده است و خواندن آن در اعیاد فطر، قربان، غدیر و روزهای جمعه توصیه شده است». ^۱ در این دعا «ابتدا پس از حمد و ثنای الهی، اشاره اجمالی به رسالت انبیا و مقامات مختلف هر یک از آنان در راه اصلاح جامعه بشری و مبارزات بی‌وقفه ایشان در این راه کرده، آن‌گاه به مقام پیغمبر اسلام و دعوت او، و سپس به خلافت بلا فصل علی علیه السلام پرداخته است» (علوی طالقانی، ۱۳۸۸: ۱۵). ^۲ سپس به فرازهایی از دعا می‌رسیم که با عباراتی، خطاب به امام زمان علیه السلام می‌کند و او را می‌خواند، از جمله «أین المَعَدَّ لقطع دابر الظلمة»؛ کجا است آن کسی که برای برکندن ریشه ظالمان و ستم‌گران مهیا و آماده گردیده.... «أین المرتجی لازالة الجور و العدوان»؛ کجا است آن یگانه کسی که برای برانداختن اساس ظلم و عدوان مورد امید و نظر (خلایق) است.... «أین السبب المتصل بین الارض و السماء»؛ کجا است آن وسیله حق که بین زمین و آسمان پیوسته است و حقایق و پیغام وحی آسمانی را به زمین می‌رساند.... «أین الطالب بدم المقتول بکربلا»؛ کجا است آن که خون (جد بزرگوارش) شهید کربلا را انتقام کشد (همان: ۲۹۰، ۲۸۴، ۲۵۱، ۲۴۵)... و با ندبه و زاری و سرشک اشک او را می‌طلبد و با شوق و اشتیاق به قیام و برنامه انقلابی و اصلاحی او می‌پردازند و در آخر با ذکر چندی از نیازها و حوائج آن دعا را پایان می‌دهد (همان: ۱۵).

این آثار همگی به ویژگی‌هایی از امام زمان علیه السلام و دوران ظهور اشاره می‌کنند و به عنوان نمونه‌هایی از منابع مستند در این باره به شمار می‌آیند. اما این تعالیم در مواجهه کنش‌گران با آن‌ها و درونی کردن آن‌ها، دست‌خوش تغییراتی می‌شوند که ما در ادامه به تبیین آن از منظر تعدادی از زائران مسجد جمکران می‌پردازیم.

۱. از ویکی‌پدیا، دانش‌نامه آزاد.

۲. نسخه E-Book

بررسی جامعه آماری

جامعه این تحقیق، مراجعان مسجد مقدس جمکران در سه‌شنبه شب‌ها (شب‌های چهارشنبه) و روزهای جمعه در سال ۱۳۹۱ هستند. به منظور تعیین حجم نمونه از راهبرد (استراتژی) حداکثر گونه‌گونی استفاده شد. راهبرد حداکثر گونه‌گونی مستلزم این است که پیشاپیش، معیاری برای تفکیک محل‌ها یا مشارکت‌کنندگان تعیین کرد و سپس محل‌ها یا مشارکت‌کنندگانی را انتخاب کرد که کاملاً از نظر این معیار (ها) متفاوت باشند. غالباً این رویکرد بدین سبب اتخاذ می‌شود که وقتی پژوهش‌گر تفاوت‌ها را در آغاز مطالعه، حداکثر می‌سازد احتمال این که یافته‌هایش منعکس‌کننده تفاوت‌ها یا نگاه‌های متفاوت باشند (یکی از آرمان‌های پژوهش‌های کیفی) بیش‌تر می‌شود (کرسول، ۱۳۹۱: ۱۵).^۵ به علت کثرت مراجعان و تنوع قشری و طبقاتی، ملیتی، جنسیتی، پوششی و... ابتدا طبقه‌بندی کیفی‌ای براساس شاخص‌ها و عواملی مانند جنسیت، سن تقریبی، پوشش ظاهری، ملیت، و غیره تعریف شد. به منظور تعیین گونه‌گونی جامعه آماری با مشاهده میدانی، شاخص‌های کیفی تفکیک مراجعان به طور دقیق استخراج شد. سپس نمونه‌ها براساس تنوع گروه‌های کیفی که در جامعه آماری شناسایی شدند با راهبرد موردهای دم‌دستی انتخاب گردیدند. استراتژی موردهای دم‌دست حاکی از انتخاب محل‌ها یا افرادی است که پژوهش‌گر می‌تواند به راحتی به آن‌ها دست یافته و به آسانی داده‌ها را گردآوری کند (همان: ۱۵۵). تعداد کل نمونه‌ها ۳۰ نفر بودند. در این تحقیق روشی که برای گردآوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفت، مصاحبه روایی و استفاده از روایت زندگی مصاحبه‌شوندگان است، که یک روش کیفی است. روایت‌ها این امکان را به محقق می‌بخشند تا به شکل جامعی به جهان تجربیات، هرچند ساختار یافته مصاحبه‌شوندگان نزدیک شود... مصاحبه روایی، روش کارآمدی است و نسبت به سایر شکل‌های ارائه داده، اطلاعات غنی‌تری از روی داده‌ها و تجربیات به دست می‌دهد (فلیک ۱۳۸۷، ۱۹۲-۱۹۵).

همان‌گونه که اشاره کردیم تعداد کل مصاحبه‌شوندگان ۳۰ نفر و تعداد زنان و مردان مصاحبه‌شده برابر و هر کدام ۱۵ نفر بوده‌اند. میانگین سنی کلی افراد مصاحبه‌شده ۳۳ سال، میانگین سنی گروه زنان ۲۷ سال و مردان ۳۸ سال است. از نظر شهر محل سکونت مصاحبه‌شوندگان، بیش‌ترین پراکندگی جغرافیایی در حوزه استان‌های شرقی و مرکزی کشور مشاهده شد. یعنی بیش‌تر مصاحبه‌شوندگان از استان‌های سیستان بلوچستان، کرمان،

مرکزی، تهران، فارس، گلستان، اصفهان، قم و سمنان بوده‌اند. تعداد کم‌تری از مصاحبه‌شوندگان از استان‌های قزوین، البرز، زنجان، و کهکلوپه و بویراحمد بوده‌اند. به منظور دست‌یابی به «ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی» فرد مصاحبه‌شونده، سولاتی در مورد شغل و تحصیلات‌شان، میزان دارایی و درآمد و... از مصاحبه‌شوندگان پرسیده شد. با عنایت به این‌که این پژوهش به روش کیفی انجام شده است، سولات به‌گونه‌ای طرح شده‌اند که مصاحبه‌شونده فارغ از نیاز به اعلام کمی سطح درآمدش، بتواند در مورد سطح اقتصادی‌اش تا میزان بالایی، دقیق، اعلام نظر نماید. در عین حال در مواردی که احتمال این داده می‌شد که مصاحبه‌گر و مصاحبه‌شونده در مورد وضعیت اقتصادی فرد، برداشت یکسانی نداشته باشند با سولات جزئی‌تر به مسئله پرداخته شد. طبقه اقتصادی مصاحبه‌شوندگان، برحسب نوع و میزان برخورداری از امکانات و تسهیلات رفاهی در منزل و امکان دسترسی به خدمات رفاهی بهداشتی و امکانات و تسهیلات آموزشی تفریحی در جامعه، تعریف گردید. براساس این ویژگی‌ها و با توجه به متن مصاحبه‌ها، و نوع ارتباط مصاحبه‌شوندگان با موضوع منجی‌باوری و اعتقاد به امام زمان عجل‌الله فرجه‌ه، آن‌ها را به چند گروه دسته‌بندی کردیم.

شرح

اولین گروه افرادی هستند که می‌توان حضورشان در این مسجد را با حاجت خواستن، جهت رفع مشکلات زندگی روزمره‌شان پیوند زد. این افراد در زندگی‌شان معمولاً تجربیات لذت‌بخش یا دردناکی را تجربه کرده‌اند، این تجربیات با توسل به امام زمان عجل‌الله فرجه‌ه و گرفتن حاجت همراه بوده است، و بیش‌تر مربوط به مسائل شخصی فرد است و در تقویت باور منجی‌گرایانه او مؤثر بوده است. چون این تجربیات غالباً با پیش‌زمینه‌های اعتقادی فرد شکل گرفته‌اند، لذا اغلب افراد بر اساس طرح‌واره‌های تفسیری - دینی، آن‌ها را تبیین می‌کنند. گروه دوم شامل مصاحبه‌شوندگانی می‌شود که حضور آن‌ها در مسجد جمکران، مبتنی بر اعتقادات دینی فرد بوده است و با نیت کسب اجر اخروی یا کسب رضایت امام زمان عجل‌الله فرجه‌ه اتفاق می‌افتد. آن‌ها حضورشان در این مسجد را یک فعل اعتقادی می‌دانند که نتیجه این کنش، علاوه بر تأثیر در زندگی دنیوی آن‌ها، بیشتر در آخرت و زندگی اخروی او مؤثر دانسته می‌شود. گروه آخر شامل افرادی است که حضورشان در مسجد جمکران انتخابی نیست و به دلایل مختلفی مثل در مسیر مسافرت بودن این مسجد، یا مسائل شخصی دیگری بوده است که به مسجد آمده‌اند.

گروه اول

افرادی که براساس دسته‌بندی ما در گروه اول قرار گرفته‌اند، خواستن حوائج و رفع مشکلات در متن مصاحبه‌شان پررنگ بوده است. در واقع، این‌گونه می‌توان تحلیل کرد که حضورشان در این مسجد برای حاجت خواستن بوده است. یکی از عمده‌ترین دلایل حاجت‌مندی، عدم دسترسی یا نابرخورداری فرد از یک سری از مواهب است. نزدیک‌ترین مفهوم نظری که در توضیح این عامل به کار می‌آید، مفهوم محرومیت است. برای محرومیت از تعریف‌های استارک و گلاک استفاده می‌کنیم. آن‌ها نابرخورداری از یک سری معیارها را به عنوان محرومیت تعریف کرده‌اند که در پنج نوع قابل دسته‌بندی است: هر طریقی که فرد یا گروهی در مقایسه با افراد یا گروه‌های دیگر یا در مقایسه با مجموعه درونی شده‌ای از معیارها، نابرخودار باشد یا احساس حرمان کند؛... [محرومیت] اقتصادی و اجتماعی (منزلت، قدرت و پایگاه)؛ ارگانیک (معلولیت جسمانی یا ذهنی)؛ اخلاقی (اشاره به تضادهای ارزشی و ناخشنودی از آرمان‌های جامعه)؛ روانی (فقدان التزام به ارزش‌های موجود، مثل بی‌هنجاری) (تامسون، ۱۳۸۷: ۱۱۲-۱۱۱). برای بیان تفاوت این محرومیت‌ها گلاک اشاره می‌کند:

محرومیت اقتصادی زمانی رخ می‌دهد که شخص، وضعیت مالی دشواری دارد یا فقیر است. محرومیت اجتماعی دلالت بر این دارد که شخص به انواع کالاها و کیفیاتی که در جامعه به آن بسیار بها داده می‌شود، دسترسی کمی دارد. مرد بودن، سفید بودن، جوان بودن، به لحاظ دانشگاهی موفق بودن؛ قدرت و اعتبار می‌آورند. محرومین در میان زنان، غیرسفیدپوستان، سالخوردگان و کسانی که به لحاظ تحصیلات ناموفق‌اند، یافت می‌شوند.... محرومیت ارگانیک به این معنا است که برخی به خاطر بیماری یا ناتوانی‌های جسمانی، در وضعیت بدتری نسبت به دیگران قرار دارند. محرومیت اخلاقی، تجربه افراد از تضاد بین نظام ارزشی شخصی‌شان و نظام ارزشی جامعه آن‌ها است و کشف این که نظام ارزشی شخصی، توسط جامعه پذیرفته نیست؛ برای مثال، زمانی که فرد یا گروهی از مردم - خواه به طور مستقیم و یا از طریق واسطه - احساس می‌کند که در بنبوچه زوال اخلاقی تهدیدکننده قرار دارد. آخرین شکل محرومیت طبق فهرست گلاک، محرومیت روانی است که زمانی اتفاق می‌افتد که افراد، نظام تفسیر مناسبی برای جهت‌دهی به خود، در این جهان در اختیار ندارند (Φυρσετη ανδ Ρεπισταδ, 2006). برای این که به لحاظ روش‌شناسی دچار مصادره به مطلوب داده‌ها نشده باشیم، فقط کسانی را محروم تلقی کردیم که در مصاحبه‌هایشان یکی از

اشکال محرومیت، آشکارا و به تأکید بیان شده باشد؛ یعنی بیش‌تر به جای محرومیت واقعی^۱ به محرومیت احساس شده^۲ استناد کرده‌ایم. محرومیت احساس شده، احساس و درکی است که فرد از وضعیت‌اش دارد که گاه ممکن است در شرایط مشابه، آن وضعیت از نظر یک فرد، محرومیت و از دید فرد دیگر، محرومیت تلقی نشود. جمعاً تعداد ۱۷ نفر از زنان و مردان مصاحبه شده در این گروه قرار گرفتند که از این تعداد ۷ نفر مرد و ۱۰ نفر زن بوده‌اند.

بررسی ویژگی‌های منجی دوران ظهور از منظر افراد گروه اول

برای این که از منظر مصاحبه‌شوندگان، ویژگی‌های امام زمان علیه السلام را دریابیم، علاوه بر سؤالاتی که در کل مصاحبه به صورت غیرمستقیم به این موضوع مرتبط می‌شد، سؤال «چه تصویری از امام زمان علیه السلام دارید؟» و «دوران ظهور از نظر شما چگونه است؟» از آن‌ها پرسیده شد، که در این قسمت به پاسخ‌های افرادی که در گروه اول قرار گرفته‌اند می‌پردازیم. آن‌ها خصوصیتی را برای امام برشمردند که از چند جنبه قابل تأمل است. اغلب آن‌ها به ویژگی‌هایی از ایشان اشاره کردند که بیش‌تر در ارتباط‌های دوستانه مورد توجه‌اند؛ مانند مهربانی فراوان، احساس پشتیبانی و حمایت، دوست واقعی، خضوع، اجابت حاجت، شنونده خوب برای همه کس و همه حرف‌ها، باگذشت و توجه به همه آدم‌ها. این افراد به خصوصیتی اشاره کرده‌اند که معمولاً انسان‌ها در یک ارتباط دوستانه مورد توجه قرار می‌دهند؛ ویژگی‌هایی که در یک ارتباط دوستانه مخصوصاً اگر از سوی مقابل باشد خیلی اطمینان‌بخش و آرامش‌دهنده است. این نوع ارتباط به صورت بسیار مشهودی در بین زائران مصاحبه شده این گروه مشاهده می‌شود.

م: از امام زمان علیه السلام چه ویژگی‌هایی توی ذهنت است؟ یعنی امام زمان علیه السلام را چه طوری تصور می‌کنی؟

پ: یه بابای مهربون.

م: مثل بابات؟

پ: شاید مهربون‌تر از بابای خودم. که همیشه دوست دارم دست‌اش رو روی سرمون بکشه

(مصاحبه ششم).

1. actual deprivation
2. felt deprivation

۳. حرف "پ" به جای کلمه پاسخگو و حرف "م" به جای مصاحبه‌کننده استفاده شده است.

م: آره. به نظرت چه جوریه امام زمان علیه السلام؟

پ: امام زمان علیه السلام به نظر ما خیلی هم خوبه.

م: چه جوریه مثلاً؟

...

پ: او هم بشر است مثل ما زحمت کشیده به درجه رسیده. بشری است مثل خودمون.

(مصاحبه هفتم).

م: کلاً از امام زمان علیه السلام... چه تصویری ازش داری حتی قیافه ظاهری؟ که بیاد چیه توی

ذهنت؟ امام زمان علیه السلام چه ویژگی‌هایی داره؟

پ: قیافه که هیچ وقت تو ذهنم ترسیم نکردم که مثلاً قیافه‌اش این جوریه باشه. ولی فکر

می‌کنم خیلی باید مهربون باشه (مصاحبه هشتم).

م: از امام زمان علیه السلام چه تصویری داری، فکر می‌کنی چه جوریه باشه و چه خصوصیتی‌اش

خیلی ویژه است خیلی بارزه، یک آدمی که مثلاً با چه ویژگی‌هایی؟

پ: یک جور آدمی که من خیلی دوست دارم با همچین آدم‌هایی رابطه داشته باشم، یک

آدمی هست که خیلی عظمت داره و خیلی بزرگه، ولی با اون عظمتش حرف‌های کسایی که دور

و برش هستن رو گوش می‌ده، من یک همچین شخصیتی رو خیلی دوست دارم.

م: یعنی چی، یعنی مهربونه.

پ: خیلی مهربونه. (مصاحبه هفدهم).

ویژگی دیگری که بسیاری از افراد به آن اشاره کرده‌اند و آن را از اهداف ظهور ایشان نیز

دانسته‌اند، برپایی عدالت در جامعه است؛ به نوعی که همه افراد یکایک، از آن برخوردار

خواهند شد، یعنی عدالتی فراگیر که همه اعضای جامعه با هر سطح از موقعیت اجتماعی یا

اقتصادی و تحصیلی بتوانند در حد درخورشان بدون هیچ اجحافی از آن بهره‌مند شوند.

به عبارت دیگر آن‌ها اشاره می‌کردند که کاستی‌ها و نابرابری‌هایی که فعلاً به دلایل متفاوتی

بسیاری از افراد با آن مواجه‌اند با ظهور امام زمان علیه السلام و مدیریت و حسن رفتار و صداقتی که

خواهند داشت، رفع خواهد شد و همه به عدالت از مواهب برخوردار خواهند شد.

ویژگی‌های برشمرده بالا مبتنی بر زندگی روزمره افراد بوده است و غالباً بر حسب این که چه

نوع حرمانی در زندگی‌شان وجود داشته، ویژگی‌های دوره ظهور ایشان را به نوعی مرتبط با آن

محرومیت تبیین کرده‌اند. به صورت نمونه به تعدادی از این اظهارات اشاره می‌کنیم:

م: چه تصویری از زمانی که بیایند داری؟

پ: ان شاء الله وقتی بیاید دنیا پر از عدل و داد می‌شود. (مصاحبه اول).

پ: خوب همه جا پر از عدل داد می‌شه دیگه.

م: یعنی چی؟

پ: یعنی عدالت تو همه جای دنیا برقرار می‌شه. نه تنها ایران. در همه جای دنیا عدالت

برقرار می‌شه.

م: عدالت یعنی چی؟

پ: عدالت یعنی این که یک سهمی را ببرند. مثلاً اگر قرار باشه خونه... همه خونه باید

داشته باشند...

پ: مثلاً من نمی‌گویم که... اصلاً خودم را مثال می‌زنم. من حقوقم این قدره، واقعا این

حقوقم خیلی کمه. به نظرم امام زمان بیاید یک برنامه‌ای می‌چیند یک کاری انجام می‌دهد که

ماهایی که این قدر ضعیف هستیم یک مقدار بیایم بالا. یعنی از نظر مالی بیایم بالا (مصاحبه

چهارم).

پ: نه دیگه آقا را ببینیم اون موقع با خود آقا مستقیم درد دل می‌کنم.

م: فکر می‌کنید که اگر به شکل دائم ان شاء الله بیایند یعنی در واقع ظهور بکنند چه اتفاقی

می‌خواهد بیفتد؟

پ: آقا ان شاء الله ظهور کنه آقا می‌آیند برای عدالت. در جهان عدالت برقرار کنه.

م: عدالت یعنی چی؟

پ: حق به حق دار برسه دیگه. ظلم و ستم برن کنار دیگه. جامعه...

پ: دیگه اگه آقا بیاد... حق مون... شاید نشه بگیره ولی خوب حداقل بیاد از این وضع در

می‌آییم دیگه...

پ: یعنی ظلم برچیده بشه یعنی حق به حق دار می‌رسه...

پ: ولی فرهنگ ظلم برچیده می‌شه. فرهنگ امام زمان ان شاء الله بیاد دایر بشه درست

می‌شه. (مصاحبه پنجم).

م: بعد ان شاء الله ظهور کنند چه اتفاقی قراره بیفتد؟

پ: ان شاء الله اتفاق مطمئناً خیلی خوبی می‌افته.

م: چی مثلاً؟

پ: اتفاق خیلی خوبی هم می‌افتد اکثر آدم‌ها هم دوست ندارند این اتفاق بیفته. چون می‌گن امام زمان ظهور کنه آدم‌هایی که ظلم می‌کردند ریشه‌شون کنده می‌شه. اون‌هایی که به هر دلیلی گران‌فروشی، دزدی، تهمت، گناه، هر چی. امام زمان باهاشون مبارزه می‌کنه خیلی دوست ندارند امام زمان ظهور کنه. به خاطر همین. ولی ما که این چیزها تو کارمون نیست، خیلی دوست داریم امام زمان ظهور کنه (مصاحبه هشتم).

پ: بیاد سرو سامونی به زندانی‌ها بده و از دست چیزها چی می‌گن؟... از همین دو جووری و

...

پ: همه نجات پیداکنند (مصاحبه دهم).

پ: حداقل، حداقلش اینه که همه جای دنیا مثل جمکران می‌شه برا آدم، این که آدم آرامش داره و هر چی هم که مشکل داشته باشه اون موقع امام زمان قشنگ می‌تونه با آدم حرف بزنه و چه جووری بگم، مثلاً یکی که آدم گاهی وقت‌ها بهش احتیاج داره و بخواد باهاش حرف بزنه و ایشون هم راه حل بدن، چه جووری بگم آرامش دیگه، کلاً واسه آدم همه جا هست.

...

پ: نه، مشکل داره آدم کلاً... آره، شاید ولی باز هم با تمام این‌ها آدم یک آرامش داره، این آرامشه نمی‌ذاره که آدم عصبانی بشه، یا ناامید بشه... آره حل می‌شه این طوری، مثلاً این آرامش رو داره که اگه حل نشه یکی هست که اگه بره پیش امام زمان جوابش رو بده،... (مصاحبه هفدهم).

خصوصیات مذکور توسط این افراد کم‌تر با خصوصیات آورده شده برای امام زمان در منابع مرتبط هماهنگ است. خصوصیات مانندی: امام معصوم، انسان کامل، خون‌خواه امام حسین علیه السلام و غیره. اگر چه به عنوان انسان کامل، برای ایشان برخی از خصوصیات اشاره شده را این کتب ذکر کرده‌اند، اما نوع ارتباطی که افراد این گروه با این ویژگی‌ها برقرار می‌کنند، کم‌تر در آن کتب ذکر شده است.

علاوه بر ویژگی‌های بالا، تعدادی از افراد این گروه، ویژگی دیگری که برای ایشان اشاره نمودند نظارت و اشراف امام زمان علیه السلام بر پرونده رفتاری شیعیان‌شان است. آن‌ها اشاره کرده‌اند که آخر هر هفته پرونده‌های ما به دست ایشان می‌رسد و باید رفتاری داشته باشیم که مورد تایید امام زمان علیه السلام باشد یا این که هر ساله در شب قدر، مقدرات انسان‌ها توسط ایشان امضاء می‌شود:

پ: به خاطر این که می‌دونیم دیگه، به این اعتقاد داریم که روزانه پرونده ما به دست امام زمان می‌رسه، ولی خوب ما تو روزمژه‌گی‌هامون این رو احساس نمی‌کنیم ولی وقتی این جا می‌آییم این رو واقعا احساس می‌کنیم.

...

پ: وقتی پاتو می‌ذاری تو مسجد از در ورودی می‌آی تو، اون حال و هوا رو، انگار یک چیزی بهت منتقل می‌شه و یک چیز بزرگی رو احساس می‌کنی و یاد همه گناهایی که تو هفته کردی به دست شون رسیده، یک جورایی نارحت می‌شی دیگه (مصاحبه یازدهم).

در یک مورد هم یکی از مصاحبه‌شوندگان این گروه امام زمان علیه السلام را قطب عالم امکان معرفی کرد و بودن و ثبات جهان را به وجود ایشان وابسته دانسته است. این ویژگی‌ها بیشتر از موارد قبلی بر زمینه‌های اعتقادی افراد مصاحبه شده، اشاره دارد و به کتاب‌ها و مستندات مذهبی شیعه نزدیک تر است.

در مورد وجود امام زمان علیه السلام و جایگاه ایشان نیز اغلب مصاحبه‌شوندگان این گروه، امام زمان علیه السلام را به عنوان واسطه زمینی بین انسان و خدا می‌دانند که این تصور، منطبق با فرایز از دعای ندبه است: «أَيُّنَ السَّبَبِ الْمُتَّصِلَ بَيْنَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاءِ» مصاحبه‌شونده شماره ۲ می‌گوید:

پ: امام زمان این لحظه‌های حرف زدیم با خدا حضور داره. می‌دونی احساس می‌کنم امام زمان واسطه بین من و خداست. یعنی یک جور می‌مهربونه... می‌دونید من امام زمان را واسطه قرار می‌دهم چون می‌دونم امام زمان پا که. من خیلی ناقصم ولی ناامید نیستم. هر چند یک وقت شیطان می‌ره تو جلدم ناامید هم می‌شوم. ولی این را می‌دونم که یک زمانی ممکنه به خاطر من این را بهم نده. ولی به حرمت امام زمان به خاطر این که امام زمان را خیلی دوستش داره، به حرمت او به من جواب رد نمی‌ده (مصاحبه دوم).

یا نفر دیگری معتقد است که:

پ: ... رسیدن به خدا وسیله می‌خواهد دیگه. ائمه هم وسیله‌اند. امام زمان را وسیله قرار می‌دهیم (مصاحبه پنجم).

۱۰۱

هم چنین افراد این گروه در مورد دوران ظهور و حکومت ایشان اشاره کرده‌اند که امام زمان علیه السلام برای جنگیدن و خون‌ریزی نمی‌آیند و دوران ظهور همراه با صلح و آرامش است، و در مورد موضوع خون‌خواهی برای امام حسین علیه السلام که در دعاهای مختلفی از جمله دعای ندبه مذکور است، تعدادی شان به صورت کاملاً تلویحی به آن اشاره کرده‌اند. نمونه‌هایی از متن

مصاحبه‌های این گروه در این باره در ذیل آورده شده است.

پ: آقا می‌آید دشمنان را با شمشیر گردن می‌زنه؟ ... نه این چیزی که می‌گن نیست... نه این که بدون چی باشه... ولی آقا برای جنگ که نمی‌آیند. برای خون‌ریزی هم نمی‌آیند. شاید یک قسمتی هم باشد. می‌آید برای صلح و این‌ها. ولی یک قسمت‌اش هم هست دیگه... آره. دیگه. شاید نیاز باشه. ولی نه این که آقا برای جنگ بیاد نه. برای صلح و عدالت می‌آید. ولی خوب یک گوشه‌ای‌اش هم ممکنه چنین اتفاقاتی بیفته (مصاحبه پنجم).

یا مصاحبه‌شونده شماره نوزدهم که طلبه است در این مورد اشاره می‌کند:

پ: ... خیلی‌ها شاید فکرشون این باشه که امام زمان که اومد کل گناه‌کارها رو گردن می‌زنه. حتی اگر کسی یک گناه انجام داده باشه گردن می‌زنه. ولی این طوری نیست. رأفت امام زمان، کریم بودن ایشان و رحیم بودن شون، شاید اجازه نده که چنین اتفاقی بیفته، مطمئناً در ایام ظهور این طوری نیست که حکومت امام زمان همه مردم جهان شیعه شده باشن. ما حتی هنوز که هنوز اقلیت‌های مسیحی و یهودی داریم که هنوز تو دین قدیمی شون موندن و اسلام را نپذیرفتن. یعنی ظهور امام زمان مصداق این نیست که اختیار از بین بره و همه جبرگرا بشن، و همه مجبور بشن که تابع امام زمان بشن نه این طور نیست، ولی خوب حکومتی رو امام زمان به وجود می‌آره که در طول تاریخ بشر اون حکومت نبوده (مصاحبه نوزدهم).

یعنی مصاحبه‌شوندگان این گروه تصویری که از دوره ظهور ایشان و از خصوصیات ایشان دارند، برقراری حکومتی همراه با رأفت و آرامش و بدون خون‌ریزی است. در واقع، تصویر و تصور آنان از امام زمان علیه السلام، مندرج در زندگی شخصی آنان و نوع ارتباط خاص شان با مضامین و شخصیت‌های دینی شان است. به عبارت دیگر، مفاهیم و مضامین دینی با درگیری‌های دیگر زندگی روزمره اشخاص، پیوند می‌خورد و شخصی‌سازی می‌شود.

گروه دوم

این گروه شامل مصاحبه‌شوندگانی است که حضورشان در مسجد جمکران مبتنی بر اعتقادات دینی بوده است و با نیت کسب اجر اخروی یا کسب رضایت خدا و امام زمان علیه السلام اتفاق افتاده است. آن‌ها حضورشان را یک فعل اعتقادی دانسته‌اند که نتیجه این کنش، علاوه بر تأثیر در زندگی دنیوی آن‌ها، بیشتر در زندگی اخروی آن‌ها مؤثر است. تعداد افراد این گروه ۱۱ نفر شامل ۴ زن و ۷ مرد است. این‌ها به طور عمده حضور در مسجد را با تفسیری دینی تبیین کرده‌اند. وجه تمایز این گروه با گروه اول در این است که افراد این گروه کم‌تر به حاجت‌های

مربوط به زندگی روزمژه‌شان اشاره کرده‌اند. اغلب آن‌ها گفته‌اند که ذخیره ثواب این اعمال دینی و زیارت را برای دنیای آخرت خویش می‌خواهند.

بررسی ویژگی‌های منجی و دوران ظهور از منظر افراد گروه دوم

مصاحبه‌شوندگان گروه دوم در پاسخ به سؤالاتی در مورد ویژگی‌ها و خصوصیات امام زمان علیه السلام، به انسان کامل بودن ایشان اشاره کرده‌اند، انسانی که به کمال رسیده است. اغلب این افراد با این که بهترین ویژگی‌ها را برای ایشان قائل هستند، اما معتقدند که امام زمان علیه السلام این ویژگی‌ها را به صورت اکتسابی بدست آورده است و به خاطر مقامی که به این لحاظ کسب کرده‌اند، در پیش‌گاه خدا آبرومند هستند. برخی اشاره کرده‌اند که او مانند سایر ائمه یا پیامبر بهترین خصوصیات را دارد و تعداد محدودی دقیقاً به معصومیت ایشان اشاره کرده‌اند. هم‌چنین احساس پشتوانه بودن و حمایت‌گری ایشان را نیز نفر دیگری اشاره کرده است. به نظر می‌رسد دیدگاه افراد این گروه نسبت به امام زمان علیه السلام بیشتر با دیدگاه‌های اعتقادی که از طریق رسانه‌ها یا کتب اعتقادی مطرح می‌شود، نزدیک‌تر است. هم‌چنین تعدادی از افراد این گروه در مورد موضوع خون‌خواهی امام حسین علیه السلام و جنگ با دشمنان به صورت فیزیکی اشاراتی داشته‌اند که از این جهت نیز نظرات افراد این گروه با دیدگاه‌های رایج اعتقادی و مکتوب شیعی، سازگارتر است. نمونه‌هایی از مصاحبه‌های گروه دوم در زیر آورده شده است.

پ: محال ممکن است که این جوری باشد. امام زمان... پیغمبر وقتی که آمد مدینه منوره را بنا کرد مدینه فاضله را بنا کرد. ما نداریم که پیغمبر قبل از نصیحت کسی تیغ گذاشته باشد. ما نداریم قبل از نصیحت کسی امیرالمومنین شمشیر برداشته باشد برای جنگ. ما نداریم قبل از توصیه امام حسن شمشیر گذاشته باشد برای جنگ. خوب امام زمان هم بیاد همین است. آنی که گفته می‌شود نگاه کن، انسان‌ها انسان‌هایی‌اند که منطقی‌اند. عقل، عقل انسان در وجودش یک برتری دارد نسبت به حیوان. خوب امام زمان وقتی بیاد. می‌گویند امام زمان با علم لدنی می‌آید امام زمان وقتی می‌آید با علم حضور می‌آید. یعنی وقتی جناب‌عالی می‌نشینید کنار امام زمان، امام زمان می‌داند که شما چه کاره هستید. ما داریم وقتی امیرالمومنین قضاوت می‌کرد قضاوت‌اش از روی اجتماع بود. قضاوتش از روی منشور اجتماعی بود. ولی وقتی امام زمان بیاید قضاوتش از روی منشور الهی است. یعنی چی؟ یعنی جناب‌عالی که نشسته‌اید کنار امام زمان می‌داند که شما صاحب حق‌اید یا نه؟ و حق را به حق دار می‌دهد و آن علمی‌را که خدا بهش داده از آن استفاده می‌کند. داشتند اهل بیت از این علم، اما حق استفاده‌اش را نداشتند.

امام زمان که می‌آید حق استفاده را دارد. انسان‌ها انسان‌های منطقی‌اند وقتی امام زمان داره باهاشون با منطق صحبت می‌کنه و از آن ورهم جنبه‌های دیگر را می‌دونه مطمئناً خیلی خیلی کم پیش می‌آید که کسی ازش تمرد بکنند. آن‌هم که یک بحث‌هایی می‌شود راجع به شمشیر ما داریم در خود قرآن که می‌گوید بین یهود و مسیح تا قیام قیامت جنگه. خوب امام زمان قبل از قیامت می‌آید یعنی هنوز جنگ‌هایی هست. هنوز یک سری مشکلاتی هست. هنوز کسانی هستند که به اسلام روی نیاورده‌اند. پس امام زمان اگر بخواهد تیغ بکشد شمشیر بکشد باید یهود و نصارا را از بین ببرد چون آن‌ها حرف امام زمان را گوش نکرده‌اند پس یک چیزهایی هست که وقتی امام زمان می‌آید یک مدینه فاضله‌ای تشکیل بدهد که همه مردم دریا به قول گفتنی گرگ با میش کنار هم سازگاری داشته باشند. آن‌هم به خاطر منطقی است که در وجود همه انسان‌ها هست...

می‌تونه امام زمان... می‌دونید... به قول گفتنی در احادیث ظهورش می‌گوید که مردم کل جهان انتظار می‌کشند که یک نفر بیاید منجی بشود وقتی انتظار می‌کشند یک نفر بیاید منجی بشود ما داریم وقتی به تاریخ هم مراجعه می‌کنیم زمان خلفا وقتی سه خلیفه... حذف شدند از این دنیا، مردم رجوع کردند به امیرالمومنین. یعنی انتظار می‌کشیدند برای این. پس تابع امیرالمومنین شدند. حالا آن سیاست و اتفاقاتی که در این ۵ سال چه شد و نشد کاری به این‌ها نداریم. ولی این هم هست وقتی انتظار بکشند که یک منجی بیاید مطمئناً تبعیت می‌کنند از منجی. وقتی که منجی ندا سرداد که جاء الحق و زهق الباطل در کنار کعبه داریم که مردم حرکت می‌کنند یک قدم که بردارند به کعبه می‌رسند. طبق احادیث هست. انتقام هم مطمئناً هست چون در دعای ندبه خوانده می‌شود که این طالب بدم المقتول در ندبه گفته می‌شود. احادیثی هم که داریم این انتقام گرفته می‌شود که دل شیعیان خنک شود. الان می‌بینید که کل جهان شیعه را متهم می‌کنند به عزادار. می‌گویند شیعیان دائم در ماتم‌اند. می‌آیند این انتقام را بگیرند که دل شیعیان خنک بشه. که از آن حالت ماتم‌زده‌گی خارج شوند کنند. (مصاحبه سوم).

این مصاحبه‌شونده در قسمتی از مصاحبه‌اش به عقلانی شدن جامعه دوران ظهور اشاره می‌کند اما به لحاظ اعتقادی تفسیرش این است که چون در دعاها وارد شده که خون خواهی امام حسین علیه السلام اتفاق می‌افتد، بنابراین معتقد است که در دوران ظهور آن انجام خواهد شد. م: ... و حالا تو جهانی، و حالا امام زمان ان شاء الله می‌خوان بیان قراره چه اتفاقی بیفته؟

پ: عدالت برقرار می‌شه.

م: چه جور، یعنی در واقع شما می‌گید، ایشون تشریف می‌ارن، بگید چه اتفاقی می‌افته، ما یک چیزه کلی می‌گیم عدالت، اون عدالته چه جور می‌خواد اتفاق بیفته، چی می‌خواد بشه؟

پ: دقیقاً مثل دیشب که سریال یوسف پیامبر و که نگاه می‌کردیم...

پ: که ثروتمندان و غنی‌هارو اونائی که پولاشون رو مفت و مجانی به دست می‌آوردن، اونا رو کشید پایین و فقراء رو کشید بالا، همه رو یک‌سان کرد. (مصاحبه هیجدهم)
م: بعد در هر حال بعد از این انتظار به نتیجه برسه و ایشون تشریف بیارن چه اتفاقی می‌افته؟

پ: وا... زمانی که خود آقا تشریف بیارن آدم به قول معروف سر منشأ خودش و جایگاه خودش رو می‌شناسه. خودش رو بهتر می‌شناسه که اصلاً واسه چی اومده و...
...

پ: خب وقتی یک انسان کامل رو زمین باشه خیلی فرق می‌کنه تا وقتی که با واسطه یک کاری بکنیم. وقتی یک استاد درجه یک هست چرا از یک استاد درجه ۲ و ۳ استفاده کنیم. وقتی سر منشأ فیض و انسان کامل رو پیدا کردیم خوب می‌تونیم مسیر پیش‌رفت رو چند پله چند پله برویم وقتی که او این جاست.
م: یعنی شما فکر می‌کنید...

پ: یعنی اون موقع آن قدر آدم ظرفیتش بالا می‌ره و خودش رو می‌شناسه که همه می‌شن گل دیگه و کسی خار نمی‌بینه. (مصاحبه بیستم)

پ: ویژگی مثلاً اخلاقی، رفتاری که چیزهایی که راجع به حضرت رسول شنیدیم ائمه معصوم شنیدیم، ذهنیت مون اینه که ایشون هم همین جوهره دیگه. حالا از نظر مهربونی، از نظر دقت تو رفتار. دقت به دیگران. توجه به اطرافیان. اینا رو نظرمون اینه که خب هرچی که از معصومین گفته شده خب ایشون در همون حد باید باشن قاعداً. (مصاحبه بیست و پنجم)

م: ان شاء الله ایشون تشریف بیارن، به نظرتون چه اتفاقی میفته؟

پ: حق مظلوم از ظالم گرفته می‌شه. سراسر جهان پر عدل و داد می‌شه، هیچ کسی به هیچ کس دیگه‌ای ظلم نمی‌کنه و انتقام خون امام حسین گرفته می‌شه، یعنی اون آرامشی که باید روی کره زمین برقرار بشه، می‌شه.

م: به نظرتون چه جوری، ...

پ: راجع به این که چه جوری حکومت کنن که می‌گن که مرکز خلافت ایشون کوفه هستش، ولی خوب امام زمان خودش به تنهایی که نیست و یار داره و همون ۳۱۳ تا که می‌گن، اون سردارهاش هستن و دوباره اون‌ها یک سری افراد دیگه می‌گیرن و بعد امام زمان که می‌آد خودش دوباره شروع می‌کنه به تبلیغ دین اسلام و یک سری‌ها دوباره راه‌نمایی می‌شن، وقتی امام زمان، الان یک سری دین‌ها هستن مثل دین مسیحیت، براین باورند که حضرت مسیح به بعد رو دیگه قبول ندارن و حضرت مسیح کشته شده و دیگه قبول ندارن، وقتی امام زمان ظهور می‌کنه، حضرت مسیح هم باهاش ظهور می‌کنه و یک سری دین‌ها مثل مسیحیت خودشون هدایت می‌شن، خب این خودش یک تبلیغی می‌شه و یک سری دین‌شون کامل تر می‌شه ....

م: یعنی به واسطه اومدن حضرت مسیح اون‌ها هم می‌آن به سمت امام زمان؟

پ: بله اون‌ها هم می‌آن، خب یک سری اون‌ها دین‌شون کامل می‌شه و یک سری‌ها وقتی واقعیت امام زمان رو می‌بینن و حقانیت رو می‌بینن و یک سری‌ها اون‌ها خودشون هدایت می‌شن، (مصاحبه بیست و هفتم)

مصاحبه‌شونده بیست و هفتم در صحبت‌هایش به بازگشت حضرت عیسی علیه السلام و هدایت افراد از جمله مسیحیان اشاره می‌کند. این تعابیر به منابع اعتقادی نزدیک‌ترند.

نتیجه‌گیری

در زمینه ویژگی منجی (امام زمان علیه السلام) از نگاه مصاحبه‌شوندگان می‌توان دو نوع روی کرد در بین گروه‌ها شناسایی کرد: گروه اول به ویژگی‌هایی برای امام زمان علیه السلام اشاره کرده‌اند که بیشتر در ارتباط‌های شخصی افراد با هم به‌کار گرفته می‌شوند؛ مانند فردی بسیار مهربان، پشتیبان و حامی، دوست واقعی، خاضع، اجابت‌کننده حاجت، شنونده خوب برای تمام صحبت‌های آدم‌ها، و باگذشت. این خصوصیات ویژگی‌هایی است که در یک ارتباط دوستانه مورد توجه و استفاده قرار می‌گیرد و فردی با این ویژگی‌ها از بهترین دوستان محسوب می‌شود. بنابراین، نوع ارتباط گروه اول با امام زمان علیه السلام یک نوع ارتباط شخصی است. افراد این گروه برای توصیف ایشان به جز تعداد معدودی، کم‌تر از تعابیر و صفاتی استفاده کرده‌اند که در کتب شیعی برای امام زمان علیه السلام ذکر شده است؛ گرچه بعضاً تعابیر دیگری مثل قطب عالم امکان و واسطه

زمینی بین انسان و خدا هم به کار برده‌اند.

این افراد در خصوص ویژگی دوران ظهور امام زمان علیه السلام هم معمولاً به برپایی عدالت و برخورداری همه افراد ذی حق، از حق‌شان اشاره کرده‌اند. اما غالباً برحسب این که چه نوع حرمانی در زندگی فرد وجود داشته است، ویژگی‌های امام زمان علیه السلام در دوره ظهور ایشان را به نوعی مرتبط با آن حرمان تبیین کرده‌اند و اقدامات امام زمان علیه السلام را در دوران پس از ظهور در جهت رفع آن گونه مشکلات بیان کرده‌اند. هم‌چنین درباره ویژگی‌های دوره ظهور و اقدامات امام زمان علیه السلام در این دوره نیز نظرات ارائه شده افراد این گروه مشابهت کم‌تری با مستندات شیعی دارد.

گروه دوم امام زمان علیه السلام را دارای ویژگی انسان کامل می‌دانند؛ انسانی که به کمال رسیده است. اغلب این افراد با این که بهترین ویژگی‌ها را برای ایشان قائل هستند، اما معتقدند که امام زمان علیه السلام این ویژگی‌ها را به صورت اکتسابی به دست آورده است و به خاطر مقامی که به این لحاظ کسب کرده‌اند، در پیش‌گاه خدا آبرومند هستند. برخی اشاره کرده‌اند که او مانند سایر ائمه یا پیامبر، بهترین خصوصیات را دارد و تنها تعداد معدودی دقیقاً به معصومیت ایشان اشاره کرده‌اند. هم‌چنین، احساس پشتوانه بودن و حمایت توسط ایشان را نیز فرد دیگری اشاره کرده است. به نظر می‌رسد دیدگاه افراد این گروه نسبت به امام زمان علیه السلام بیشتر با دیدگاه‌های اعتقادی که از طریق رسانه‌ها یا کتب اعتقادی مطرح می‌شود، نزدیک‌تر است. هم‌چنین، تعدادی از افراد این گروه در مورد موضوع انتقام و خون‌خواهی از خون امام حسین علیه السلام و جنگ با دشمنان به صورت فیزیکی، اشاراتی داشته‌اند که از این بُعد نیز نظرات افراد این گروه با دیدگاه‌های رایج اعتقادی سازگارتر است.

درباره دوران ظهور، عمده‌ترین موضوعی که افراد مصاحبه‌شونده در دو گروه اشاره کردند، برقراری عدالت و دست‌یابی افراد به حق‌شان است. اما تفسیر این افراد از موضوع عدالت مبتنی بر شرایط فردی هر مصاحبه‌شونده متفاوت است. هم‌چنین اگرچه برقراری عدالت به‌عنوان یک بعد مهم از اتفاق ظهور در منابع دینی مطرح می‌شود اما ابعاد مهم دیگری هم وجود دارد مثل برپایی دولت جهانی اسلام که کم‌تر مصاحبه‌شونده‌ای به طور مستقیم به آن اشاره کرده است. افراد گروه اول، حداقل دارای نوعی محرومیت بوده‌اند و آن‌ها چگونگی اجرای عدالت را بر اساس حرمان‌های خودشان تبیین کرده‌اند. اما گروه دوم کم‌تر از تعبیر شخصی استفاده کرده‌اند و برداشت‌هایشان به منابع مستند اعتقادی، نزدیک‌تر است.

در کل مبتنی بر اطلاعاتی که از متن مصاحبه‌ها به دست آمد و تعاملی که پژوهش‌گر با زائران در حین مصاحبه‌ها داشته است، به نظر می‌رسد قرائت عامه جامعه از امام زمان علیه السلام، مفاهیمی مثل انتظار، یا ویژگی دوران ظهور و غیره با آنچه در کتب مختلف دینی - اعتقادی و یا در رسانه‌های رسمی مطرح می‌شود، تفاوت دارد؛ یعنی تصور آنان از امام زمان علیه السلام، از گفتار شیعی جا افتاده درباره امام زمان علیه السلام فاصله می‌گیرد. این مفاهیم و مضامین دینی با درگیری‌های دیگر زندگی روزمره اشخاص پیوند می‌خورد و شخصی‌سازی می‌شود.

منابع

- تامسون، کنت (۱۳۸۷) *دین و ساختار اجتماعی* (مقالاتی در جامعه‌شناسی دین). ترجمه علی بهرام‌پور و حسن محدثی. تهران، نشر کویر، چاپ دوم.
- حسینی میلانی، سید علی (۱۳۹۰) *موعود آسمانی: پژوهشی در امامت حضرت امام مهدی از دیدگاه مسلمانان*، ترجمه هیئت تحریریه انتشارات الحقایق، چاپ اول. قم.
- دژاکام، علی (۱۳۹۰) *موعود اهل سنت «مهدی پژوهی در آثار اهل سنت»*، تهران، موعود عصر، چاپ اول.
- صدر، محمد (۱۳۸۹) *تاریخ پس از ظهور*، ترجمه حسن سجادی‌پور، تهران، موعود عصر، چاپ سوم.
- صفایی، وحید (۱۳۸۵) *فرجام تاریخ از نظر مهدویت: پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده علوم سیاسی، دانشگاه آزاد، واحد تهران مرکزی.
- علوی طالقانی، محیی‌الدین (۱۳۸۸) *شرح دعای ندبه*، تصحیح علی اکبر غفاری، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ دوم. تهران.
- فلیک، اووه (۱۳۸۷) *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشرنی، چاپ دوم.
- کرسول، جان (۱۳۹۱)، *پویش کیفی و طرح پژوهش انتخاب از میان پنج روی کرد* (روایت پژوهی، پدیدارشناسی، نظریه داده بنیاد، قوم‌نگاری، مطالعه موردی). ترجمه حسن دانایی‌فرد. تهران، انتشارات صفار. ویرایش دوم. چاپ اول.
- محدثی، حسن (۱۳۹۰) *اندیشه هزاره‌ای در ایران بعد از اسلام؛ چشم‌اندازی نظری*. (مقاله منتشر نشده)
- مفید، محمدبن محمد (۱۳۸۸) *ترجمه ارشاد شیخ مفید*، ترجمه واحد انتشارات سرور، قم، انتشارات سرور، چاپ اول.

- نصیری، محمد و جمعی از نویسندگان (۱۳۸۸) *گونه‌شناسی اندیشه منجی در عرفان و تصوف اسلامی*، (گونه‌شناسی اندیشه منجی در ادیان). قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ اول.

- Φυρσετη, Ινγκερ ανδ Ρεπσταδ, Παλ (2006) *Αν Ιντροδυχτιον το της Σοχιολογισ οφ Ρελιγιον: Χλασσιχαλ ανδ Χοντεμποραρισ Περσπεχτιπε. Ασηγη ατε*

